પુસ્તક, ના. સરકારે ઇનામ માટે મંજુર કરેલું છે.

સૉક્રેટિસની જીવનકથા.

અનુવાદક

જીવનલાલ અમરશી મહેતા; અમદાવાદ.

આવૃત્તિ ૨ જી.] ઈ. સ. ૧૯૧૮. [પ્રત ૧૦૦૦

શ્રી "સત્યવિજય" પ્રીન્ટીંગ પ્રેસમાં શા. સાંકળચંદ હરીલાલે
છાપ્યું. ઠે. પાંચકુવા, નવા દરવાજા—અમદાવાદ.

અને

"અમદાવાદ પેની પેપર" "સચિત્ર પુસ્તકમાળા" ની ઑફિસમાં
જીવનલાલ અમરશી મહેતાએ પ્રસિદ્ધ કર્યું.

કિં. ૨ બે આના.

૭૬૭૮

સૉક્રેટિસની જીવનકથા.

જન્મ. પોતાના જ્ઞાનામૃત વડે અખિલ ભૂમંડળ ઉપર સર્વત્ર ચૈતન્ય ઉત્પન્ન કરનારા મહાત્મા ગૌતમબુદ્ધ આપણા આર્યાવર્તમાં થઈ ગયાને લગભગ સો વર્ષ થયાં હશે, એવામાં જ ગ્રીસ દેશને દીપાવનાર સૉક્રેટિસ નામે મહાત્માનો જન્મ અથેન્સ નજીક આલોપેકી નામના પરગણામાં ઈ. સ. પૂર્વે ૪૬૯ (કેટલાકના મતે ૪૬૭)ની સાલમાં થયો. સૉક્રેટિસના જેવો જગદ્વિખ્યાત મહાત્મા ગ્રીસ દેશમાં આજ સુધીમાં બીજો જન્મ્યો જ નથી, એમ કહીશું તોપણ ચાલશે.

માતા પિતા. સૉક્રેટિસના પિતાનું નામ સોફ્રોનિસ્કસ હતું. તે પત્થરની મૂર્તિઓ કોતરવાનું કામ કરતો હતો. તેની માતાનું નામ ફેનૅરિટી હતું. તે સુયાણીનું કામ કરતી હતી. સૉફ્રોનિસ્કસ જો કે મૂર્તિઓ બનાવતો, તોપણ તે સમયના પ્રસિદ્ધ મૂર્તિકારોમાં તેની ગણના થયેલી જણાતી નથી. તેમજ સુયાણીના ધંધામાં ફેનૅરિટીને પરોપકારના પુણ્ય સિવાય ખાસ વિશેષ લાભ થતો હોય એમ જણાતું નથી. એકંદરે જોતાં સૉક્રેટિસ અઢાર ગાડાં ગરીબાઈમાં જન્મ્યો હતો, એ વાત સ્પષ્ટ છે. તેનું કુટુંબ પણ તે સમયના પ્રસિદ્ધ કુટુંબમાં ગણાતું નહોતું.

જાતની ઉદારતા અને શૌર્ય વગેરે ગુણો વડે સકલ મહાભારતને ભૂષણરૂપ થયેલા કર્ણના ઉતરતા કુળનો ઉચ્ચાર કરીને અશ્વત્થામાએ તેને ચીડવેલો, ત્યારે 'વેણીસંહારનાટક'માં ભરસભામાં તેણે કહેલું કે,—

सूतो वा सूतपुत्रो वा यो वा को वा भवाम्यहम् ।
दैवायत्तं कुले जन्म मदायत्तं तु पौरुषम् ॥

અર્થાત્ ' હું સારથી કે સારથીનો પુત્ર ગમે તે હોઉં ! મનુષ્યને તેના કર્મ પ્રમાણે જન્મ મળે છે. પરંતુ પુરુષત્વનું તેમ નથી: પુરુષત્વ બતાવવું એ તો પોતાની જાતનું જ કામ છે. "

કર્ણના આ કહેવા પ્રમાણે સૉક્રેટિસનો જન્મ જોકે છેક સામાન્ય કુળમાં, ગરીબ માતાપિતાને ઘેર થયો હતો; પરંતુ એ પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિને ગણકાર્યા વિના પોતાના અસાધારણ પુરુષતત્વને લીધે તે આખા જગતમાં પોતાની કીર્તિનો વિજયવાવટો ફરકાવી અજરામર થયો છે.

જે સમાજમાં મનુષ્યના જન્મના કુળ ઉપરથી અથવા જાત ઉપરથી જ મનુષ્યની યોગ્યતા ઠરાવવામાં આવે છે. એવી સમાજમાંની હલકી માનેલી જાતિમાં જન્મેલો મનુષ્ય સહેજસાજ યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરે એટલે તે પોતાના વાડવડિલોનો ધંધો કહેતાં ને વખતે તો પોતાની જાતિ પણ કહેતાં શરમાય છે—તેને તે ધંધાની બહુ શરમ લાગવા માંડે છે. પરંતુ સૉક્રેટિસને તેમ નહોતું લાગ્યું. તે મોટો થયોને સર્વત્ર તેની કીર્તિ પસર્યા પછી પણ તે લોકોને કહેતો કે, " મૂર્તિકાર પોતાના કૌશલ્યથી અચેતન પાષાણને મનુષ્યના જેવો બનાવે છે; પરંતુ આપણે મનુષ્યો. પાષાણ સાથે રહેલું આપણું સાદશ્ય જ્ઞાનાદિ સાધનો વડે કમી કરવાનો પ્રયત્ન નથી કરતા, એ કેટલું બધું આશ્ચર્ય છે ? અને આમ છે માટેજ મારા પિતાના મૂર્તિકારના ધંધા વિષે મને બહુ અભિમાન રહે છે. મારી માતા જેમ સ્ત્રીઓનું સુયાણીપણું કરે છે, તેમ હું લોકોના મનનું સુયાણીપણું કરીને તેમાં ગુપ્ત રહેલા અનેક સદ્‌ગુણનો ઉદય કરૂં છું. " સૉક્રેટિસે પ્રસંગોપાત કાઢેલા આ ઉદ્‌ગાર ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજાય છે કે તેને પોતાના માતપિતાના ધંધા વિષે જરા પણ શરમ લાગતી નહોતી, પણ ઉલટું તે માટે ભારે અભિમાન જ હતું. આ વૃત્તિ આપણે શિખવા જેવી છે.

સૉક્રેટિસનો જન્મ થયો તે સમયે મલ્લવિદ્યા, ગાયનવાદન વગેરે લલિતકલા, તત્વજ્ઞાન, ગણિત, જ્યોતિષ, તર્કશાસ્ત્ર, નીતિશાસ્ત્ર અને

જીવનની શરૂઆત.

વક્તૃત્વકલા વગેરે મનુષ્યને નાગરિક બનાવવા માટે આવશ્યક વિષયોનો સમાવેશ ગ્રીસના શિક્ષણક્રમમાં હતો. પરંતુ એ બધો શિક્ષણક્રમ પૂરો કરવા માટે ખર્ચવા જોઈતા પૈસાના અભાવને લીધે સૉફ્રોનિસ્કસે પોતાના દીકરાને જરૂરજોગ સાધારણ મલ્લવિદ્યા ને ગણિતનું શિક્ષણ આપ્યા પછી પોતાના હાથ નીચે મૂર્તિઓ ઘડવાના કામમાં લગાડી દીધો. અથેન્સના ઍક્રોપોલીસ નામના કિલ્લામાં પાઝેનિયસ રાજાના વખતમાં સૉક્રેટિસના હાથે તૈયાર થયેલી ‘ મર્ક્યુરી ’ અને ‘ ગ્રેસસ ’ એ બે દેવોની મૂર્તિઓ મુકેલી છે. તે ઉપરથી સમજાય છે કે તેણે થોડા દિવસ પોતાના પિતા પાસે તાલીમ લઇને તે કળામાં સારી પ્રવીણતા મેળવી હશે. ગણિતવિદ્યામાં તો તેની બહુ સારી પ્રગતિ થઇ હતી. જીવનસમસ્ત ગણિતના વિષયમાં ગાળવા કરતાં તેનાથી અનેકગણા ઉપયોગી વિષયમાં ગાળવું અધિક શ્રેયસ્કર છે, એવો તેનો મત થયો નહોત તો સૉક્રેટિસ ખરેખર એક મોટા ગણિતશાસ્ત્રી તરીકે પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યો હોત. શિલ્પ અને ગણિત એ બેઉ વિદ્યામાં સૉક્રેટિસ જો કે બહુ પ્રવીણ થયો હતો, તોપણ તત્વજ્ઞાન શિખવાની તેની આંતરિક ઇચ્છા બહુ તીવ્ર હતી.

તત્વજ્ઞાનના શિક્ષણની શરૂઆત.

એક દિવસ તે પોતાની નાનકડી શિલ્પશાળામાં બેસીને મૂર્તિ ઘડતો હતો, તેવામાં ક્રીટો નામે એક શ્રીમંત ગૃહસ્થ ત્યાં આવ્યો. સૉક્રેટિસે તેની સાથે ઘણીવાર સુધી વાતચીત કરી, તે ઉપરથી ક્રીટોને લાગ્યું કે, ફક્ત પૈસાના અભાવે આ બુદ્ધિમાન્ છોકરો પોતાની સર્વસંગ્રાહક બુદ્ધિમત્તા પથરા ભાંગવામાં જ વાપરે એ સારૂં નથી. તુરત જ સૉક્રેટિસના બાપની પરવાનગી લઇને તેને તે પોતાની સાથે તેડી ગયો; અને ઍનાક્ઝેગોરાજ તથા આર્કિલસ પાસે

તત્વજ્ઞાન શિખવાની ગોઠવણ કરી આપી. આ ક્રીટો આગળ સૅાક્રેટિસનો મહાન્ ભક્ત, શિષ્ય અને હિતકર્તા થયો.

સૅાક્રેટિસના તત્વજ્ઞાનના શિક્ષણની શરૂઆત કેવી રીતે થઇ, તેની ઉપર જણાવેલી હકીકત તેના કેટલાક ચરિત્રકારોએ આપી છે. ઝેનોફન પેઠે જ—પરંતુ તેના કરતાં બહુજ મહત્વનું—સૅાક્રેટિસનું સંવાદાત્મક જીવનચરિત્ર તેના સુપ્રસિદ્ધ શિષ્ય પ્લેટોએ લખ્યું છે તેમાંનો " ફીડો " નામે મહત્વનો સંવાદ જુદા પુસ્તકમાં આપ્યો છે, તે ઉપરથી તે અનાઝ્ઝગોરાજનો પ્રત્યક્ષ શિષ્ય નહોતો, પણ તેણે માત્ર તેના ગ્રન્થોનો અભ્યાસ કર્યો હતો એમ સમજાય છે. બીજી એક જગાએ સૅાક્રેટિસે કૅલિયસને મશ્કરીમાં કહેલું કે, " તું ખૂબ પૈસા ખર્ચીને તત્વજ્ઞાની થયો અને હું માત્ર મન સાથે વિચાર કરીને—મારો ગુરૂ હું જ થઇને—તત્વજ્ઞાન શીખ્યો છું. " આ ઉપરથી જોતાં સૅાક્રેટિસ કેવી રીતે તત્વજ્ઞાની થયો, એ એક ગૂઢ જ રહેલું લાગે છે, તોપણ પ્રથમ જણાવેલી હકીકતના કરતાં બીજી હકીકત વિશેષ માનવાજેવી લાગે છે. તેથી તે પોતાના જ પરિશ્રમ વડે અને અદ્ભુત પ્રતિભાસંપન્નતાને લીધે સ્વતઃસિદ્ધ તત્વજ્ઞાની થયો હતો, એમ માનવું એ અયોગ્ય લાગતું નથી.

તે સમયની ગ્રીસની રાજ્ય વ્યવસ્થા.

સૅાક્રેટિસના ચરિત્રની હવે પછીની બાબતો સમજવા માટે ગ્રીસની તે સમયની રાજવ્યવસ્થા કેવી હતી તે જાણવાની ખાસ જરૂર છે. એ દેશનો વિસ્તાર માત્ર ૨૫ હજાર મૈલનો અને લોકસંખ્યા ૨૪ લાખની છે. આ ઉપરથી તે આપણા ઇલાકાના બે ત્રણ જીલ્લા કરતાં બહુ મોટો નથી, એ સહેજે સમજાશે. રાજાની દૃષ્ટિએ એકછત્રી રાજ્ય અથવા લોકોની દૃષ્ટિએ પ્રજાકીય રાજ્ય એવું જેને કહી શકાય તેવી રાજવ્યવસ્થા ગ્રીસમાં તેની પહેલાં કદી પણ નહોતી. દરેક મનુષ્ય પોતાની રાજવ્યવસ્થામાં શામીલ થઇ શકે,

અને મોટાં રાજ્યોમાંની વ્યક્તિઓને જે રાજકીય સુખનો અનુભવ મળવાનો સંભવ હોય છે, તે સુખ પોતાના રાજ્યમાંની દરેક વ્યક્તિને મળે, એવી પ્રાચીન ગ્રીક લોકોની સમજ હોવાથી, ગ્રીસમાં તે વખતે પ્રાંતિક અથવા નાગરિક રાજ્યવ્યવસ્થા હતી. અથેન્સ, સ્પાર્ટા, કોરિંથ, વગેરે દરેક પ્રાંત પોતપોતાનું રાજ્ય સ્વતંત્રપણે ચલાવતો. તેમનું આ પૃથક્કરણ એટલું તો વિચિત્ર હતું કે એક પ્રાંતમાંનો મનુષ્ય બીજા પ્રાંતમાંની જમીન કે ઘરબાર વેચાતું લઇ શકે નહિ; જુદા જુદા બે પ્રાંતમાંનાં વરકન્યાનાં લગ્ન થઇ શકે નહિ, અને એક પ્રાંતના માણસ બીજા પ્રાંતની ન્યાયાધીશીમાં પોતાનો દાવો કરી શકે નહિ. જો કે આમ હતું, તેમ છતાં બધા ગ્રીક લોકોનું કુળ એક જ હતું. આથી કુળાભિમાનને લીધે એક બીજાને તેઓ સુજ્ઞ સમજતા, ને ગ્રીકો સિવાયનાને જંગલી સમજતા. તેમની ભાષા એક હતી, તેમનો ધર્મ એક હતો, દેવદેવીઓ એક હતી, અને રાષ્ટ્રીય ઉત્સવો પણ એક જ હતા. તે આમ સામાજિક બંધનોથી બંધાયેલાં હોવાથી પરદેશી શત્રુ ચડી આવે તો ગ્રીસનાં બધાં સંસ્થાનો પોતપોતામાંની જુદાઈ ભૂલી જઇને, તેને હરાવવા એકદમ એકઠા થઇ જતાં. સૉક્રેટિસના જન્મ પહેલાં કેટલાંક વર્ષ—એટલે ઇ. સ. ની પૂર્વે ૫૦૦ વર્ષના અરસામાં ઈરાનના બાદશાહ દાયરસે ગ્રીસ ઉપર સ્વારી કરી હતી, ત્યારે ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે સર્વ સંસ્થાનો એક થઈ ગયાં, અને તેમણે ઇરાનીઓના મોટા સૈન્યને અને વિસ્તીર્ણ નૌકાઓને મેરાથાનમાં મહાત કરી, દાયરસ બાદશાહને ગ્રીસની હદ બહાર કાઢી મૂક્યો હતો. આટલો પરાભવ પામવા છતાં દાયરસની ઇચ્છા શાન્ત થઇ નહોતી. તેણે ગ્રીસ ઉપર ફરીને ચઢાઇ લઈ જવાની તૈયારી કરવા માંડી; પરંતુ ઈશ્વરી સંકેત કંઇક જુદો જ હતો. તેની તે તૈયારી સંપૂર્ણ ન થઇ એટલામાં જ બાદશાહ દાયરસનું મૃત્યુ થયું. તેની પછી તેનો પુત્ર જર્કસિજ તખ્તનશીન થયો. તેણે મરણ વખતની પોતાના

પિતાની ઇચ્છા પૂર્ણ કરવા સારૂ ગ્રીસ ઉપર ચઢાઈ કરી. ફરી ગ્રીક સંસ્થાનોએ એકઠાં થઇને દાયરસની પેઠે તેને પણ હરાવી હદ બહાર કાઢી મૂક્યો.

આ પ્રમાણે પરદેશીઓની વખતોવખત સ્વારીઓ થાય, તો તેનો પ્રતિકાર કરવા સારૂ વખતોવખત નવું એકીકરણ કરવા બેસવા કરતાં, ગ્રીસનાં બધાં સંસ્થાનોએ અરસપરસની ભિન્નતા ભૂલી જઇને કાયમની એકતા કરવાનો વિચાર ગ્રીસના ઘણા આગેવાનો અને મુત્સદીઓના મનમાં આવ્યો. સ્પાર્ટાના લોકો ભારે શૂરવીર હતા, માટે આ કાયમની એકતામાં સ્પાર્ટાને મુખ્ય સ્થાન આપવાનો કેટલાકોનો મત હતો; પરંતુ નૌકાયુદ્ધમાં અથેન્સની બરોબરી કરે તેવું કોઇ નહોતું. તેમજ ગ્રીસમાંના સુપ્રસિદ્ધ વક્તા, તત્ત્વજ્ઞાની, ચિતારા અને મૂર્તિકારોની જન્મભૂમિ અથેન્સ હોવાથી મુખ્યસ્થાન અથેન્સને જ મળવું જોઇએ, એવો કેટલાકોનો આગ્રહ હતો. આ વિષે બહુ ચર્ચા તથા ભાંજગડો થઇને છેવટે સર્વાનુમતે સંયુક્ત ગ્રીસમાં અથેન્સને અગ્રસ્થાન મળ્યું. આ અગ્રસ્થાન વસ્તુતઃ વ્યવસ્થા માટે જ હતું, અને સંયુક્ત સંસ્થાનોએ એકબીજાની સાથે સમાન હક્કથી જ વર્તવું, એવો ઐક્ય કરતી વખતનો માન્ય હેતુ હતો. પરંતુ મૂળ હેતુનો વિપર્યાસ જેમ બહુધા સર્વત્ર અને તમામ બાબતોમાં થયેલો જોવાય છે તેમ, આ ઐક્યના સંબંધમાં પણ થયું. આ ગોઠવણ પ્રમાણે કેટલાંક વર્ષ બીજાં સંસ્થાનોએ લડાયક વહાણો તથા પૈસાની મદદ અથેન્સને કર્યા પછી, મહત્વાકાંક્ષી અથેન્સના લોકોની બુદ્ધિ ફરી અને તે સમાન હક્કના સંસ્થાનોને પોતાના તાબાના ગણી તેની સાથે સ્વચ્છંદપણે વર્તવા લાગ્યા. અથેન્સવાસીઓની આ વર્તણૂક સ્વાભાવિક રીતે જ બીજાં સંસ્થાનોને અયોગ્ય લાગી, અને તેમણે સ્પાર્ટાને આગેવાન નીમી તેની આગેવાની નીચે અથેન્સની સાથે યુદ્ધ આરંભ્યું. આ યુદ્ધ ધીમે ધીમે સત્તાવીશ વર્ષ સુધી ચાલ્યું. આ લડાઇને લીધે અથેન્સ

એક વખત પરતંત્રતાના ખાડામાં જે પડ્યું તે કાયમને જ માટે પડ્યું ! ફરી તે ઊંચું માથું કરી શક્યું જ નહિ ! આ યુદ્ધ "પેલા પોટિશિયન યુદ્ધ" ના નામે ઓળખાય છે. આ યુદ્ધની શરૂઆત થઈ ત્યારે પેરિકલીજ અથેન્સના પ્રજાસત્તાક રાજ્યનો વડો હતો. તે ઇ. સ. પૂર્વે ૪૨૯માં અથેન્સમાં ચાલેલી મરકીના ભયંકર રોગનો ભોગ થયો. તે ઍનાગ્જગોરાજનો શિષ્ય હતો, અને માત્ર પોતાની અલૌકિક વકૃત્વશક્તિને લીધે જ અથેન્સની રાજ્યસત્તા મેળવવા ભાગ્યશાળી થયો હતો.

સૉક્રેટિસ લડાઇના મેદાનમાં.

અથેન્સના પ્રજાસત્તાત્મક રાજ્યમાંના સર્વ પુરુષોએ લશ્કરી શિક્ષણ લેઈ, અમુક મુદત સુધી લડાઇમાં જવું જ જોઇએ, એવો કાયદો હોવાથી 'પેલાપોટિશિયન યુદ્ધ'-માંનાં પોટીડા, ડેલિયમ અને ઍમ્ફીપોલીસ એ ત્રણ સ્થળે સૉક્રેટિસ લડાઇમાં ગયો હતો. પોટીડાની લડાઈમાંની સૉક્રેટિસની વર્તણૂક વિષે 'સિમ્પાઝિઅમ' નામે સંવાદમાં પ્લેટોએ અલ્સિબાઅડીસના મુખે બોલાવેલા ઉદ્ગાર બહુ મહત્વના છે. તે કહે છે: "પોટીડાની લડાઇમાં સૉક્રેટિસ અને હું સાથે જ જમતા હતા. તેની શ્રમસહિષ્ણુતા જોઇને મને ખરેખર બહુ જ આશ્ચર્ય થયું. લડાઇમાં ખોરાકની ખોટ પડવાના પ્રસંગો ઘણે વખતે આવે જ છે, તેવો પ્રસંગ આ વખતે અમારી ઉપર આવ્યો, ને અમારે કેટલાક દિવસ ખોરાક વગર જ કાઢવા પડ્યા. આ વખતે સૉક્રેટિસે બતાવેલી સહનશક્તિના જેવી મારાથી તો શું પણ લશ્કરમાંના એક પણ માણસથી બતાવાઈ નહોતી. પોટીડાની કેવી સખત ઠંડી! ત્યાં કેટલાક દિવસ તો સતત બરફ જ વરસ્યાં કરે છે. અમે બહુધા બહાર તો નીકળતા જ નહિ, ને વખતે અગત્યના કારણસર નીકળવું જ પડે તો પગે ગરમ પટ્ટા બાંધી મજબૂત બૂટ પહેરીને, ઉપરાઉપર ગરમ કપડાં ચડાવી શરીરને બરાબર ઢાંકીને બહાર નીક-

ળીતા; પરંતુ સૉક્રેટિસનું તેમ નહોતું. બરફ સખત પડતો હોય, છતાં પોતાના હમેશના સાદા પહેરવેશમાં ઉઘાડે પગે બરફ ક્ચરતો તેને જતો જોઈને અમે સૌ આશ્ચર્યચકિત બનતા !"

ડેલિયમ આગળની લડાઇમાં સૉક્રેટિસ પોતાની ખુશીથી ગયો હતો. લડાઇમાં અથેનિયનોનો પરાભવ થતાં સૉક્રેટિસ હમેશની પેઠે શાન્ત અને ગંભીરતાથી રણક્ષેત્રમાંથી પાછો આવતો હતો તેવામાં ઘાયલ થઇને પડેલો ઝેનોફન નામે એક લશ્કરી તેની નજરે પડ્યો. પરાભવ પામી પાછા હઠતા અને પાછળ શત્રુસૈન્યનો મારો થવાની ધાસ્તીથી પોતાના જીવ બચાવવા સારૂ સૈનિકો દોડી રહ્યા હતા. પણ સૉક્રેટિસે ઝેનોફનને પોતાની ખાંધ ઉપર બેસાડ્યો, અને કેટલેક દૂર લઇ જઇને તેની દવાદારૂની વ્યવસ્થા કરી. સૉક્રેટિસ ઍમ્ફિપોલિસની લડાઇમાં પણ ગયો હતો. તેમાં અથેન્સની હાર થતાં તે પાછો આવ્યા પછી મરણ સુધી અથેન્સ છોડીને ક્યાંય પણ ગયો નહોતો.

કહેણી પ્રમાણે કરણી. સમરાંગણ ઉપર ઉભા રહીને શત્રુ સાથે લડતાં સૉક્રેટિસે વખતોવખત બતાવેલું ધૈર્ય અને પ્રસંગાવધાન લશ્કરી અધિકારીને શોભા આપે તેવું હતું. તેની મુખમુદ્રા ઉપર હમેશાં શાંતતા દેખાતી હતી, એમ આ ત્રણે લડાઈઓમાં હાજર રહેલા એક લશ્કરી અધિકારીએ પોતાનો મત જણાવ્યો છે. તેણે પોતાની રહેણી બહુ સાદી રાખીને પોતાની વાસનાનો ક્ષય કર્યો હતો. મનની અનિવાર વૃત્તિને પોતાને કબજે કરી હતી; અને તેથી જ લડાઇમાં ખોરાકની તંગી પડવા છતાં તેને ભૂખની હેરાનગતી લાગી નહોતી. શરીર ઉપર એક કપડું પહેરવાની અને ઉઘાડે પગે ચાલવાની તેને હમેશની જ ટેવ પડેલી હોવાથી, બરફ વરસતું હોય તોપણ તેને ઊનનાં કપડાં અને બૂટ પહેરવાની ઇચ્છા કદી થઇ નહોતી. આપણા સંતપુરુષોની પેઠે 'મૃત્યુ શરીરને માટે છે, આત્મા અજરામર છે,' એવું તેનું તત્વજ્ઞાન

હોવાથી, રણક્ષેત્રમાં શત્રુના ભયંકર મારા પાસે પણ તેના અંતરમાં ભયનો પ્રવેશ થયો નહોતો. 'પોતાના પ્રાણના કરતાં પણ પરોપકારની કિંમત વિશેષ છે,' એમ આપણા સંતોની પેઠે જ આ ગ્રીકતત્વજ્ઞાની–સંત–ને લાગતું હોવાથી, પુઠે પડેલા શત્રુની પણ દરકાર ન કરતાં તેણે ઝેનોફનના પ્રાણ બચાવવાનું સાહસ કર્યું હતું. સંતોના ઉપદેશ એકદેશી હોય છે, વ્યવહારી માણસોથી તે વર્તનમાં પાળી શકાય નહિ, અને કોઈ તે પાળે તો વ્યવહારમાં તેનો ઉપયોગ ન થાય, એવું કહેનારા આપણામાં જે હોય તેમણે સૉક્રેટિસનો આ ઉપદેશ, તેનું તે પ્રમાણેનું વર્તન અને લડાઇ જેવા વ્યાવહારિક પ્રસંગમાં થયેલો તેનો ઉપયોગઃ એ સર્વેનો વિચાર કરીને પોતાના મતની સત્યાસત્યતાનો નિર્ણય કરવો ઘટે છે.

સૉક્રેટિસની સમાનતા.

સંત મહાત્મા તુકારામના અને સૉક્રેટિસના વિચારમાં જેટલું સામ્ય હતું, તેના કરતાં પણ તેમની ગૃહસ્થિતિમાં તુકારામ અને વિશેષ સમાનતા હતી. સૉક્રેટિસના પિતાને જો કે મૂર્તિકારના ધંધામાં બહુ સારી પ્રાપ્તિ થતી નહોતી, તોપણ તેણે પોતાના અંતકાળે બે હજાર રૂપીઆ પોતાના પુત્રને આપ્યા હતા. પરંતુ દીકરો માયાની જાળમાં ફસાય તેવો નહોતો! તેણે તે રકમ પોતાના એક ગરજુ મિત્રને આપી; અને જે કામ માટે તેણે તે રકમ લીધી હતી, તે કામ છેક જ ઉલટું થવાથી સૉક્રેટિસે તેની પાસે તે રકમ પાછી માગી જ નહિ. તે જ પ્રમાણે તુકારામ મહારાજે પોતાના લહેણાના દસ્તાવેજો ઇંદ્રાયણી નદીને અર્પણ કર્યાની આખ્યાયિકા પ્રસિદ્ધ છે. સૉક્રેટિસના ઘરમાંનાં બધાં રાચરચિલાં મળીને ૧૨૦ રૂપીઆથી વધારે કિંમતનાં નહોતાં. તુકારામના ઘરમાનાં હાંડલાંકુંડલાં અને ગોદડાં વગેરે તેટલી કિંમતનાં પણ નહોતાં! શિવાજી મહારાજ અને તુકારામ સંબંધે જેવી દંતકથા છે, તેવી જ એક—છેક જ તેને મળતી

જ બીના સૉક્રેટિસના સંબંધમાં બન્યાનું તેના ચરિત્રકારો જણાવે છે. સૉક્રેટિસ જેવો નરરત્ન પોતાની પાસે હોય તો સારૂં એમ સમજીને મેસિડોનિયાના રાજાએ નજરાણા સાથે પોતાના એક અધિકારીને સૉક્રેટિસની પાસે મોકલ્યો હતો. સૉક્રેટિસે નજરાણાને હાથ પણ લગાડ્યા સિવાય રાજાની તાબેદારી સ્વીકારવાની ચોખ્ખી ના કહી દીધી હતી. લોકો પાસેથી પૈસા લઇને કે પૈસા માટે લોકોની તાબેદારી સ્વીકારીને પોતાનું તત્ત્વજ્ઞાન વેચવાની કલ્પનાએ સૉક્રેટિસના મનને કદી દૂષિત કર્યું નથી. તુકારામ મહારાજે કહ્યું છે કે "એક આશાબદ્ધ વક્તા લોકોને બ્રહ્મજ્ઞાનનો ઉપદેશ કરતો હોય, ત્યારે તે આપણી પાસે ક્યારે ને કેવી યાચના કરશે, તે જ વિચારથી શ્રોતાઓનાં મન આકુળવ્યાકુળ થયેલાં હોય છે. તે શું કહે છે તે તરફ તેમનું બિલકુલ લક્ષ જ હોતું નથી. લોભરૂપ બીલાડી થઇને ઘેર ઘેર ભીખ માગનાર એ વક્તા મોઢે બ્રહ્મજ્ઞાનનો લવારો કરે છે એટલું જ માત્ર; પરંતુ તેનું સર્વ લક્ષ્ય પોતાને કોની તરફથી શું મળશે તેના જ વિચારમાં ગુંથાયેલું હોય છે. સારાંશ, આશાબદ્ધ વક્તાનો ઉપદેશ અને તે સાંભળનારા શ્રોતા, એટલે જાણે મુંગાબહેરાનો મેળો જ!"

તુકારામની પત્ની પ્રમાણે સૉક્રેટિસની પત્ની પણ કર્કશા તરીકે સુપ્રસિદ્ધ છે. જે સમાજમાં પુરુષ સુશિક્ષિત અને સ્ત્રી અશિક્ષિત હોય, તે સમાજમાંની સ્ત્રીઓ ગૃહકાર્યમાં દક્ષ હોય છે; બાળ બચ્ચાંનું સંરક્ષણ કેવી રીતે કરવું તેની માહિતી તેમને પરંપરાથી થયેલી હોય છે; તેમની દૃષ્ટિ બહુ સંકુચિત હોવાથી પોતાના કુટુંબની બહાર તેમને કશું દેખાતું જ નથી, એથી પોતે બહુ સંસારદક્ષ છે, એમ તેમને લાગે છે. પરંતુ પોતાના સુશિક્ષિત પતિના આચરણમાંનું રહસ્ય ઘણે પ્રસંગે તેના સમજવામાં નહિ આવવાથી તેમની વચ્ચે સારી લાગણી રહેતી નથી અને તેથી જ તે પોતાના પતિની ખરેખરી મિત્રતા સંપાદન કરવા ભાગ્યશાળી થતી નથી. સ્ત્રીશિક્ષણનો અભાવ એ છેજ

પણ આપણો સંસાર નિઃસાર થવાનું કારણ છે. સૉક્રેટિસના સમયે ગ્રીસની સ્થિતિ પણ આપણી હાલની સ્થિતિને મળતી જ હતી. એટલે તુકારામની પત્નીની પેઠે જ સૉક્રેટિસની પત્નીને સૉક્રેટિસના આચરણમાંનાં ઉંચાં રહસ્ય સમજવા જેટલું જ્ઞાન નહોતું. પોતાનો પતિ સંસારવ્યવહારમાં લક્ષ રાખતો નથી, સોના જેવાં પોતાનાં બાળકોની ઉમેદો પુરી પાડતો નથી, પૈસા કમાઇને સારૂં ઘરબાર, રાચરચિલાં, કિંમતી વસ્ત્રાભૂષણ વગેરે કરતો નથી, એટલું જ નહિ, પણ ચાલીને ઘેર આવેલી લક્ષ્મીને લાત મારીને કાઢી મૂકે છે, તે જોતાં એ બન્નેની સ્ત્રીઓ મહાપતિવ્રતા હોવા છતાં—પોતપોતાના પતિ ઉપર બહુ સંતાપતી અને તેમના વિષેનો અન્તઃકરણમાંનો પ્રેમ ઘડીભર ભૂલી જઇને જીભે ચઢે તેવી ગાળો ભાંડીને તેમની નિર્ભર્ત્સના કરવામાં પણ આગળ પાછળ જોતી નહિ. તેમાં વળી આ બેઉ મહાત્માઓ પોતાને ત્યાં જમવા સારૂ પોતાના મિત્રોને ઘણીવાર બોલાવતા. ઘરમાં કશું ન હોય અને પાઇ ન કમાતો પતિ પોતાની સાથે બે ચાર સ્નેહીને જમવા બોલાવતો આવે તો પછી તેની સ્ત્રી ગુસ્સે કેમ ન થાય ? આવે વખતે સૉક્રેટિસ પોતાની સ્ત્રીને કહેતો કે, “આપણે ત્યાં ચાર સ્નેહી જમવા આવે તો તેમાં આનંદ માનવો જોઇએ; વ્યર્થ ગુસ્સે થઈ બળી મરવામાં શો અર્થ ? આપણા મહેમાનો જો વિચારશીલ હશે તો આપણે જે પીરસીશું તેથી સંતોષ માનશે; અને જો તે અવિચારી હશે ને કંઇ બોલશે તો તેની કશી પરવા કરવાનું કારણ નથી.”

એકંદરે જોતાં તુકારામ અને સૉક્રેટિસના વિચારમાં, આચારમાં અને ચારિત્ર્યમાં ઘણું જ સામ્ય જણાય છે. તેમ બેઉની સ્ત્રીઓની કર્કશતા માટે તેમના ચરિત્રકારોએ બહુ લાંબું લાંબું લખેલું છે; પરંતુ તેમના શિક્ષણનો વિચાર કરતાં તે સાધ્વી સ્ત્રીઓનો તે માટે દોષ કાઢવા જેવું બિલકુલ લાગતું નથી. તેઓ બન્ને પોતપોતાની ગૃહસ્થિતિમાં સંતોષ માનીને રહેતા. એટલું જ નહિ, પણ આ નીચે

આપેલા સૉક્રેટિસના એક સંવાદ ઉપરથી જણાશે કે તેને પોતાની સ્ત્રી વિષે ક્રોધ કે ધિક્કારવૃત્તિ નહોતી; પરંતુ તેની માત્ર દયા જ આવતી હતી. સૉક્રેટિસના આ વિચારોને મળતો જ ઉપદેશ તુકારામે કરેલો છે.

માબાપનું સન્માન રાખવા વિષે.

સૉક્રેટિસનો લૅમ્પ્રાક્લેસ નામનો મોટો દીકરો એક દહાડો તેની મા ઉપર ગુસ્સે ભરાયો ત્યારે સૉક્રેટિસે તેને પોતાની પાસે બોલાવીને પૂછ્યું કે, ‘ કૃતઘ્ન માણસની વાતો તેં સાંભળી છે કે ? ”

છોકરાએ જવાબ આપ્યો, “ હા, ઘણીયે વખત. ”

સૉક્રેટિસે કહ્યું:—ઠીક, તેને કૃતઘ્ન શા માટે કહેવામાં આવે છે તે તું કહી શકીશ ?

એ તરુણ છોકરે જવાબ દીધોઃ—તેના ઉપર થયેલા લોકોના ઉપકારોનો બદલો પ્રસંગ આવ્યા છતાં પણ તે વાળતો નથી તેથી.

સૉ૦:—ત્યારે કૃતઘ્નતાને એક પ્રકારનો અન્યાય કહેવામાં કશું ખોટું છે ?

લૅ૦:—નહિ જ.

સૉ૦:—એ અન્યાય કેવા પ્રકારનો છે, તે વિષે તેં કદિ વિચાર કર્યો છે ?

લૅ૦:—પોતાના મિત્રપ્રત્યે ખોટી રીતે વર્તવું તે અન્યાય, અને તેથી ઉલટું પોતાના દુશ્મનને તેના વર્તન બદલ શાસન કરવું તે ન્યાય.

સૉ૦:—આવી વ્યાખ્યા ઉપરથી જોતાં તો, પોતાના મિત્રપ્રત્યે કૃતઘ્નતાથી વર્તવું એ અન્યાય અને શત્રુપ્રત્યે તેમ વર્તવું એ ન્યાય એમ કહેવું જોઇએ.

લૅ૦:—ચોક્કસ વિચારને અંતે મને એમ લાગે છે કે, મિત્ર કે શત્રુઓમાંથી કોઇના પણ પ્રત્યે અન્યાયથી વર્તવું એ અપરાધ જ છે.

સૉ૦:—હવે ‘ કૃતઘ્નતા ’ એ જો અન્યાય જ છે, તો જે

પ્રમાણમાં આપણી ઉપરનો ઉપકાર વિશેષ હોય તે પ્રમાણમાં, તે ન સંભારવાનું પાતક પણ લાગે.

લૅમ્પ્રાક્લેસે સૉક્રેટિસનું આ કહેવું કબૂલ કર્યું, એટલે સૉક્રેટિસે પોતાના પુત્રને વિશેષ ઉપદેશ કરવા આગળ સંવાદ ચલાવ્યોઃ—

સૉઃ—સંતાનો ઉપર માબાપના જે ઉપકાર થયેલા હોય છે, તેથી અધિક મહત્વના ઉપકાર બીજા કોઈથી એ થવાનો સંભવ છે કે? પ્રથમ તો બાળકને જન્મદાતા જ માબાપ છે. સરજનહારે સરજેલી સૃષ્ટિની સુંદરતાનું નિરીક્ષણ કરાવનાર અને તે સમ્બન્ધમાં શિક્ષણ આપતાં વિશ્વપિતાની અલૌકિક શક્તિની ઝાંખી કરાવનાર પણ માબાપ જ છે. જનહિતાર્થે સરજેલી અનેકવિધ વસ્તુઓ કે જે અતિ કિંમતી, ગુણકારી અને રસપૂર્ણ હોય છે તેનો ઉપભોગ કરાવનાર પણ માબાપ જ હોય છે. મનુષ્યને મૃત્યુ મહા ભયંકર લાગે છે, અને તેથી જ સરકારે ગુન્હેગારોને વાસ્તે મોટામાં મોટી શિક્ષા મરણની ઠરાવેલી છે. મનુષ્ય જાત કાયમ રહે માટે સ્ત્રીપુરૂષનામાં જે અભિલાષવૃત્તિ ઈશ્વિરે ઉત્પન્ન કરી છે, તેની તૃપ્તિ કરવા પૂરતો જ લગ્નનો મુખ્ય હેતુ નથી. એ વાસનાની તૃપ્તિ તો થોડા જ ખર્ચમાં પુરેપુરી થવા જેવું હોય છે. લગ્નનો સાચો હેતુ તો, પોતાની સંસારયાત્રા સુખરૂપ થઈ ને પોતાની સંતતિ નિરોગી, સૌન્દર્યયુક્ત અને સુશીલ બનાવવાનો હોય છે. આટલા વાસ્તે જ વધારે સદ્‌ગુણી અને સદાચરણી સ્ત્રીની પસંદગી કરવામાં આવે છે. લગ્ન થયા પછી પોતાની પત્નીનું સારી રીતે પાલનપોષણ કરવું અને પોતાનાં છોકરાંઓને જોઈતી સર્વ વસ્તુઓ ગજા પ્રમાણે પૂરી પાડવી એ પ્રત્યેક પુરૂષનો ધર્મ છે. તેમજ સગર્ભાવસ્થામાં પોતાના ગર્ભસ્થ સંતાનનું રક્ષણ કરવા માટે થતા દુઃખને ખમીને પણ કાળજી રાખવાનો ધર્મ પત્નીનો છે. આ સમયે તે ભવિષ્યના પોતાના બાળકને પોતાના અન્નનો ને આયુષ્યનો અમુક ભાગ આપે છે. પ્રસવ વખતે જનેતાને વેઠવી પડતી વેદના અસહ્ય ને ભયં-

કર હોય છે. પ્રસવ પછી તે પોતાના સંતાનની કેટલી કેટલી સંભાળ અને કાળજી રાખે છે? અને જેને એ સર્વ ઉપકર્ત્રીનું બિલકુલ જ્ઞાન ન હોય, પોતાની સ્થિતિનું જરા પણ ભાન નથી એવા અર્ભકને માટે જ હોય છે! પોતાના પરિશ્રમનો પોતાને કિંચિત્ પણ બદલો મળશે. એવી યતકિંચિત્ પણ આશા ન છતાં, અતિશય મમતાથી બાળકના સુખ અને કલ્યાણને માટે તે પોતાનો બધો વખત કાઢે છે. પછી બાળક શિક્ષણ યોગ્ય થતાં પિતા તેને પોતાની બુદ્ધિ-શક્તિ પ્રમાણે સારી કેળવણી આપવા માંડે છે. ખર્ચ કરવામાં પાછી પાની ન કરતાં પોતાનાથી વધારે બાહોશ હોય તેવા શિક્ષકના હાથમા પોતાના સંતાનને સોંપે છે, અને તેના સહવાસથી પોતાનું સંતાન સદ્‌ગુણી, શાણું ને પ્રામાણિક થયેલું જોવાથી તેને મહદ્ આનંદ થાય છે.

લૅ૦:—એ સર્વ અથવા તેનાથી સોગણા ઉપકારો જો કે મારી માતાએ કર્યા હશે, પણ એનાં કટુ વચન તો કોઇએ નહિ સાંખે.

સૉ૦—વારૂ! માતાના ક્રોધ કરતાં પશુનો ક્રોધ ખમવો અઘરો ખરો કે નહિ?

લૅ૦—ના, આવી માતાના જેટલો મુશ્કેલ નહિ જ.

સૉ૦—એવું વિલક્ષણ તે તેણે શું કર્યું છે? પશુ રીસે ભરાય છે ત્યારે જેમ બચકાં ભરે છે, કે લાતો મારે છે તેવું તો તારી માએ તને કર્યું નથી ને?

લૅ૦—પણ તેની જીભ જ એવી વિલક્ષણ છે કે તે કોઇથી કબજે રખાય નહિ.

સૉ૦—તું જ્યારે નાનો બાળક હતો, ત્યારે રડી, રીસાઇ અને ચિત્રવિચિત્ર બાળહઠ કરી તેં તારી માતાને કેટલો ત્રાસ આપેલો? તેં તેને કેટલા ઉજાગરા કરાવેલા? દહાડે પણ તેં તેને કેટલી હેરાન કરેલી? અને તારાં દુ:ખ દરદ મટાડવા માટે તેને કેટલાં કેટલાં દુ:ખો ને સંકટો વેઠવાં પડયાં છે, તેની તને કાંઇ ખબર છે વારૂ?

લૅ૦—તે ગમે તેમ હોય, પણ મારે લીધે તેને નીચું જોવાનો પ્રસંગ કદી અવ્યો નથી.

સૉ૦—પ્રહસનમાંનાં પાત્રો રંગભૂમિ ઉપર એકબીજાને ઘણી નિંદ્ય રીતિથી બોલાવે છે. તેવા શબ્દો સહન કરવા તેમને ભારે પડતા નથી, ને તારી મા તને બે વેણ કહે તે સહેવાં તને ભારે થઇ પડે છે કે ? આ શું કહેવાય ? " આપણે એક બીજાને ખરાબ શબ્દો કહીએ છીએ તે કોઇને માઠું લગાડવા માટે નહિ, તેમજ અરસપરસ બીતિ બતાવીએ છીએ, તે કોઇને ઇજા કરવાને માટે નહિ, " એ નાટકનાં પાત્રો પૂર્ણપણે જેમ સમજતાં હોય છે; તે જ પ્રમાણે પોતાની માતાનો ઉદ્દેશ સારો હોવાનું તું પુરેપુરી સમજે છે; અને તે જે કટુ વચન કહેતી હોય તેનો હેતુ દ્વેષનો નહિ, પણ પ્રેમનો છે, એ તું પુરેપુરી રીતે સમજે છે, છતાં, તેના પર આમ રોષ કેમ આણે છે ? તને એમ લાગે છે કે, એ તારૂં અહિત વાંચ્છતી હોય ?

લૅ૦—બિલકુલ નહિ. એવી કલ્પના તો મને કોઇ દહાડો થઇ જ નથી.

સૉ૦—ત્યારે ? જે તને વત્સલતાથી નાનાનો મોટો કરે, તેને કોઇ દહાડો રજમાત્ર પણ પીડા થાય તો તે મટાડવા માટે જે પોતાના લોહીનું પાણી કરી નાંખે; તને કોઇ વાતની ઊણપ આવવા ન દેવા અખંડ સંભાળ રાખતી રહે, તારા ભલા માટે દેવ કને હજારો વાર દુવા પ્રાર્થતી રહે, તે તારી જનનીને તું ભૂંડી કહે છે ? ખરેખર, તેને છોડીને દૂર રહેવું એ આપણા સૌના જીવન–વૃક્ષના મૂળને છેદ્યા બરોબર છે. ભાઈ, બોલ તો ખરો, તારી માતાના કરતાં બીજા કોની ઉપર તને પૂજ્યબુદ્ધિ થવી જોઈએ ? અગર તો, કોઈની ઇચ્છા કે અભિરુચિની તને કશી સ્પૃહા જ નથી કે શું ?

લૅ૦—એવું બોલોમાં; હું તો સર્વનો સ્નેહ સંપાદન કરવા અતિશય તત્પર છું.

સૉ૦—તારો પાડોસી તને ઉછીનું પાછીનું આપે, કે દુઃખને

વખતે મદદ કરે તેટલા માટે કદાચ તું તેની મરજી રાખશે. વારુ, આપણી મુસાફરીમાંના સોબતીની મિત્રતા પ્રત્યે બેદરકારી રાખવી તને ઠીક લાગશે કે ?

લૅ૦:—મુદ્દલ જ નહિ.

સૉ:—ત્યારે તેમની મરજી સાચવવા સારૂ આટલી બધી ખટપટ કરે, ને જેના ઉપકાર તેનાથી હજારેગણા છે તેની કૃપા મેળવવા કંઇ પણ ન કરે એટલો બધો તું નીચ છે કે શું ? આપણા રાજ્યમાં સાધારણ કૃતઘ્ની પ્રત્યે દુર્લક્ષ કરીને કોઇ તેને શાસન કરતું નથી, પરંતુ માબાપની આમન્યા લોપનાર કૃતઘ્નીને કાયદામાં હદપાર કરવાની અને અધિકારીની જગા માટે નાલાયક ઠરાવવાની શિક્ષા રાખેલી છે, એ તને ખબર છે ને ? આપણામાં સર્વમાન્ય એક કહેવત ચાલે છે કે, અપવિત્ર હાથે દેવાયેલી આહૂતિનો દેવ અંગિકાર કરતો નથી, અને તેવાથી દેશનું પણ કશું કલ્યાણ સધાતું નથી. એવો મનુષ્ય કોઈ સારૂં કામ કરે, કે સદ્દગુણી ન્યાયાધીશનું કામ બજાવે, એવું કોઇને પણ લાગતું નથી. માબાપના મૃત્યુ પછી ક્રિયા સારી રીતે ન કરનાર સંતાનને માટે પણ આવી જ શિક્ષા ઠરાવેલી છે. આ બધી બાબતોની ચોકસાઇ વિશેષે કરીને નોકરી માટે અરજી કરતી વખતે કરાય છે. માટે મારા વ્હાલા પુત્ર ! તું જો ડાહ્યો હોય, અને ઇશ્વર તારા પર કરડી નજરે ન જોતાં અમીદૃષ્ટિથી જૂએ એમ તને લાગતું હોય તો, અત્યાર સુધી તારી માતાના જે અપરાધો તેં કર્યા હોય તેની ક્ષમા મળવા માટે પ્રભુની પ્રાર્થના કર. તેમજ તેં તારી વત્સલ માતા પ્રત્યે આજ સુધી દર્શાવેલો તિરસ્કાર જાહેર થઇને લોકો તને દોષપાત્ર ગણી તુચ્છકારે નહિ, તે માટે તેવા અપરાધ ફરી ન થાય એવો પ્રયત્ન કર. કારણ, તું તારા માબાપે કરેલા ઉપકાર ભૂલી જાય છે, એવો ભ્રમ લોકોમાં ઉત્પન્ન થશે, તો લોકો તે ઉપરથી એવું સમજવા લાગશે કે, તેમણે કરેલા ઉપકાર તો તું સમૂળા ભૂલી જવાનો.

જ્ઞાનદાનની સૉક્રેટિસની પદ્ધતિ.

વૃદ્ધોનાં અન્તઃકરણ પાછલો પારો ઘસાઇ ગયેલા અરિસા જેવાં હોય છે. એવા અરિસામાં જેમ તેની પાછળ બેસાડેલા પાટીઆ સિવાય બીજું કાંઇ દેખી શકાતું નથી, તેમ વૃદ્ધોના અન્તઃકરણમાં તેમના દૃઢીભૂત થયેલા વિચાર સિવાય કાંઇ જ દેખાતું નથી, તેમ ગ્રાહ્ય પણ થતું નથી. તરૂણોનું તેથી ઉલટું જ હોય છે. તેમના અન્તઃકરણરૂપી નવીન અને સ્વચ્છ અરિસા આગળ જે વિચારો મૂકવામાં આવે, તેનું પ્રતિબિંબ તેમાં સહેલાઇથી પડી શકે છે. સૂકાઇ ગયેલા ઝાડને પાણી પાવું એ ફળ ફૂલની આશા વિના વ્યર્થ મહેનત કરવા જેવું છે. તેમજ દેશનો અભ્યુદય ઇચ્છનારાઓએ જુના જમાનાના લોકોની સાથે માથાકુટ કરતા બેસવાને બદલે ઉછરતા યુવાનોનાં મન સુસંસ્કૃત કરવાં એ જ ઇષ્ટ છે. આવા વિચારથી સૉક્રેટિસે પોતાના જ્ઞાનનો પ્રસાર નવી પેઢીના યુવકોમાં કરવાની શરૂઆત કરી હતી.

જ્ઞાનદાન આપવા માટે સૉક્રેટિસે મોટી નિશાળ જમાવી નહોતી, કે શ્રોતાઓ માટે બાંકો અને ખુરશીઓ ગોઠવીને પોતાને માટે તેણે વ્યાખ્યાનપીઠ પણ ગોઠવ્યું નહોતું. ઉપદેશ માટે અમુક સમય ઠરાવ્યો નહોતો, કે અમુક ટાઇમે અમુક વિષય શિખવવો એવું વખતપત્રક પણ બનાવ્યું નહોતું. તે કોઇ વિદ્યાર્થી પાસે ઉપદેશ માટે વેતન માગતો નહિ, કે કોઇ પાસેથી કાંઇ બક્ષિસ મેળવવાનો વિચાર પણ તેના મનમાં કદી સ્ફૂર્યો નહોતો. જુવાનો જ્ઞાન સંપાદન કરે, અને પોતાની જન્મભૂમિની ખ્યાતિ કાયમ રાખે, એટલી જ તેની ઇચ્છા હતી. ઉઠતાં બેસતાં, ખાતાં પિતાં, રમતાં જમતાં, જ્યારે જોઇએ ત્યારે ને જેટલા શ્રોતા હાજર હોય તેટલાને ઉપદેશ કર્યા જ કરતો. જેમ પરમેશ્વર સર્વત્ર વ્યાપી રહ્યો છે, તેમ આખું અથેન્સ શહેર સૉક્રેટિસની શાળા થઇ રહી હતી. બજાર, મલ્લવિદ્યાના અખાડા, બાળ-

કોની નિશાળો સામેનાં મેદાનો વગેરે સૉક્રેટિસની શાળાઓ જ હતી. બહુ તો શું પણ દેહાન્તદંડની શિક્ષા પામી તુરંગવાસ ભોગવતા કેદીની ઓરડીને પણ સૉક્રેટિસે પોતાની શાળા બનાવી હતી. જ્ઞાનદાન ઉપરની તેની આ કેટલી બધી આસ્થા અને સ્વદેશ ઉપરનો કેવો નિસ્સીમ પ્રેમ !

જો કે સૉક્રેટિસનો મૂળ ઉદ્દેશ જુવાનોને ઉપદેશ કરવાનો હતો, તોપણ તેની આ શાળાઓમાં શિષ્યોની ઉંમરની હદ બિલકુલ રહેતી નહિ. અને શિક્ષણ બદલ કાંઈ પણ ફી લેવાતી ન હોવાથી શ્રીમંતના છોકરાને ધ્યાનથી શિખવાય ને ગરીબ તરફ દુર્લક્ષ થાય, એવો ભેદાભેદ પણ થતો નહોતો. લુહાર, સુતાર, સોની, કુંભાર, ઢેડ, ભંગી, જે કોઈ જાતનો કે ધંધાનો નાનો મોટો, શ્રીમંત, ગરીબ, ગમે તેવો માણસ જ્ઞાનલાલસાથી સૉક્રેટિસની પાસે આવે તેને સરખી રીતે જ્ઞાનદાન અપાતું. સૉક્રેટિસ પાસે આવેલો માણસ કાંઈ પણ લીધા સિવાય આવ્યો તેવો જ કોરેકોરો પાછો જાય એવું કદી બનતું જ નહિ.

તેના શિષ્યોનો અચળ ભક્તિભાવ.

ગમે તેની સાથે વાતચીત કરતાં, તેને જ્ઞાન આપવાનો જ સૉક્રેટિસનો ઉદ્દેશ રહેતો નહિ; પણ પોતે પણ તેની પાસેથી કાંઇ મળે તો લેવાની–શિખવાની લાલસા રાખતો. આથી તેના વિદ્યાર્થીઓ તેને 'ગુરૂ' કહી સંબોધે તે પણ તેને ગમતું નહિ. તે કહેતો કે "મારી પાસે હમેશાં નવાં નવાં માણસો આવવાનાં, તે જેમ મારી પાસેથી કાંઈ શીખે તેમ હું પણ તેમની પાસેથી કંઇક શીખવાનો; ત્યારે આવી સ્થિતિમાં હું તેમનો ગુરૂ કે તેઓ મારા શિષ્ય કેવી રીતે હોઇ શકે ?" છતાં પણ અથેન્સમાંના તેમજ બહારના પણ ઘણા જુવાનો પોતાને સૉક્રેટિસના શિષ્ય કહેવરાવવામાં મોટું ભૂષણ સમજતા. સૉક્રેટિસના ગહન વિષયો ઉપરના વિચારો સંવાદરૂપે લખીને આખા જગત્ ઉપર ઉપકાર કરનાર પ્લેટો નામે

વિદ્વાન્ માત્ર દસ વર્ષ જ સૉક્રેટિસના સહવાસમાં રહ્યો હતો. તે મરણ વખતે પરમેશ્વરની પ્રાર્થના કરીને બોલ્યોઃ " પ્રભુ ! મારા ઉપર તારા અનંત ઉપકાર છે. પ્રથમ, તેં મને વિચારશીલ મનુષ્યનો જન્મ આપ્યો એ તારો મારા ઉપર મહાન્ ઉપકાર છે. આ મનુષ્યજન્મ તેં મને કોઈ જંગલી દેશમાં આપ્યો હોત, તો તે મળ્યા છતાં ન મળ્યા બરાબર જ થાત; પરંતુ તેં મને ગ્રીસ જેવા સર્વ પ્રકારે સુધરેલા દેશમાં જન્મ આપ્યો, એ તારો મારા ઉપર બીજો મહાન્ ઉપકાર. ગ્રીસ દેશમાં જન્મીને પણ સૉક્રેટિસ જેવા સદ્‌ગુરુનો સહવાસ મને થયો ન હોત તો એ બધું જ વ્યર્થ જાત; માટે સૉક્રેટિસની હયાતીમાં તેં મને જન્મ આપ્યો એ તારો મારા ઉપર સર્વ કરતાં મોટો ઉપકાર છે, એમ હું સમજું છું. " આ ઉદ્‌ગાર ઉપરથી સૉક્રેટિસ પ્રત્યે તેના શિષ્યોનો કેવો ઉચ્ચ ભક્તિભાવ હતો, એ સમજી શકાય છે.

વિચારમાધુર્ય અને સંભાષણની સીધી ને સરળ શૈલી એ બે જાદુઈ કળાને લીધે સૉક્રેટિસે ગ્રીસમાંના જુવાનોનાં મન કેવાં આકર્ષી લીધાં હતાં, તેનું એક દૃષ્ટાન્ત જાણવા જેવું છે. અથેન્સ નજીક મૅગારા નામે એક સંસ્થાન હતું. સૉક્રેટિસના સમયમાં આ બે સંસ્થાનો વચ્ચે એટલું તો વેર હતું કે મૅગારામાંનો કોઇપણ માણસ અથેન્સમાં આવે તો તેને દેહાન્તદંડની શિક્ષા કરવાનો અથેનિયન લોકોએ કાયદો કર્યો હતો. આવી સ્થિતિમાં મૅગારામાંના યુક્લિડ નામના જુવાનને સૉક્રેટિસનું ઉપદેશામૃત પીવાની એટલી તો ઉત્કંઠા થઈ કે તે મરણથી ન ડરતાં સ્ત્રીવેશ લઇને સાંજના વખતે અથેન્સમાં જતો, અને આખી રાત સૉક્રેટિસના ઉપદેશામૃતનું પાન કરીને મળસ્કામાં સ્ત્રીવેષે જ પોતાને ગામ પાછો આવતો. તેણે આ પ્રમાણે અનેક વાર કર્યું. કેટલાક જુવાનોને જે દિવસે સૉક્રેટિસનું ભાષણ સાંભળ્યું ન હોય તે દિવસ પોતાના જીવનમાં તદ્દન વ્યર્થ ગયો, એમ લાગતું. તેનું મધુરૂં ને જ્ઞાનપ્રચુર ભાષણ સાંભળવામાં અડચણ આવતાં કેટલાકને તે દિવસે ખાવાનું પણ ભાવતું નહિ.

પોતે બહુ ક્રોધી છે, દૃઢાગ્રહી છે, અને પોતાના મતની અમાન્યતા કરવાથી બહુ અનર્થ થશે, એવું ઠસાવી પોતાના મત બળજોરીથી સ્વીકારાવનાર ગુરૂવર્ગમાંનો સૉક્રેટિસ નહોતો; પરંતુ બહુ સામાન્ય રીતે અને શાંતતાથી અત્યંત મિષ્ટ વચનોવડે તે પોતાની સાથે વાત કરનારના મનમાંની કુકલ્પના દૂર કરીને પોતાના વિચારની સત્યતા ઠસાવતો. તેની આ પદ્ધતિ એટલી તો અસરકારક નીવડતી કે ગમે તેવો દુરાગ્રહી માણસ પણ તેની સાથેના સંવાદમાં પીગળ્યા વિના રહેતો નહિ. આની પ્રતીતિ માટે તેનો એક ટૂંકો સંવાદ જ બહુ ઉપયોગી થઈ પડશે. તે સંવાદ વાંચતાં જણાશે કે તે સર્વમાન્ય સિદ્ધાન્ત વિષે કેટલાક સવાલો પૂછીને પ્રથમ તે સિદ્ધાન્ત શ્રોતા પાસે કબૂલ કરાવી લેતો, અને પછી હવે સૉક્રેટિસ આપણને શું કહેશે એવા વિચારમાં શ્રોતા હોય તેટલામાં જ પ્રથમના સિદ્ધાન્તોને મળતા આવતા કેટલાક સિદ્ધાન્તો વિષે પણ તેની સહાનુભૂતિ મેળવી લેતો, એ રીતે તેણે કબૂલ કરેલી બાબતની બહાર તેનાથી ન જવાય એવી સ્થિતિ થયા પછી તે પોતાને જે કહેવાનું-ઠસાવવાનું હોય તે કહેતો-ઠસાવતો. તેની આ પદ્ધતિ એટલી અસરકારક થતી કે તત્કાળ તેનું પરિણામ શ્રોતાના વર્તનમાં દેખાયા સિવાય રહેતું નહિ.

ભ્રાતૃભાવ વિષે સંવાદ.

ચૅરિફાન અને ચૅરિક્રેટિસ નામે બે ભાઇ હતા, તે બન્ને વચ્ચે વેર હતું. સૉક્રેટિસ બન્નેને સારી રીતે ઓળખતો હતો, અને એ બન્ને ભાઇઓ વચ્ચે સારો સંબંધ કરાવવાની સૉક્રેટિસને ઘણા દહાડાથી ઇચ્છા હતી.

એ બેઉ ભાઇમાં પરસ્પર એક વખત કંઇ કારણસર આંટી પડી; આ સમય સાધિ સૉક્રેટિસ ચૅરિક્રેટિસની પાસે ગયો અને બોલ્યો:—

"ચૅરિક્રેટિસ ! તને એમ લાગે છે કે મને ભાઇ છે તેના કરતાં

હું શ્રીમંત હત તો વધારે સારૂં ? સંપત્તિ એ અચેતન વસ્તુ હોવાથી તેના રક્ષણ વાસ્તે શ્રમ વેઠવો પડે છે; પરંતુ ભાઇ તો આપણો રક્ષક છે, એ વિચાર તારા મનમાં કદિ શાથી નથી આવતો ? અરે ! દુનિયાની તમામ દોલત પોતાના ભાઇ પાસે જ હોય તેથી શું ? તેની મિલ્કતનો ઉપભોગ તે આપણને કરવા ન દે, તેથી તેનો મોટો અપરાધ થયો સમજવો, એ તૃષ્ણા કેવી નિરર્થક ! જો આમ જ સમજવામાં આવે તો જગતના સઘળા લોક પોતાની માલમત્તાનો ભોગવટો આપણને નથી કરવા દેતા તેથી તેમને પણ આપણા મનથી મોટા ગુન્હેગાર કેમ ન માનવા ? તથાપિ તેવું કદિ બને નહિ. સામાન્ય રીતે જગતમાં લોકો આડોશીપાડોશીનું જે કંઇ હોય તે સઘળું પોતાના ઘરમાં ભરીને પછી પોતે અમુક મિલ્કતના માલિક કહેવરાવી સમાજમાં સંગતિસુખનો અનુભવ ભોગવવામાં મહા હાનિ સમજે છે; પરંતુ ભાઇની સંપત્તિના સમ્બન્ધમાં આ વિચાર તેમના મનમાં આવતો નથી, એ ખરેખર, એક આશ્ચર્યની વાત છે. માણસ જો શ્રીમંત હોય તો પોતાની ચાકરી કરવા વાસ્તે એક ગુલામ રાખે છે, સમય આવે સહાયક થાય તેટલા સારૂ ઘણા જણ સાથે મૈત્રી બાંધે છે, પણ પોતાના ભાઈની વાત આવી કે ત્હેનું મ્હોં જોઈ લ્યો. જાણે કોઈ કડવી ઔષધિનો ક્વાથ પીધા જેવું ! જાણે કે, તેની સાથે મૈત્રી કરવા માટે પણ ભાઇ નાલાયક હોય ! ખરૂં જોતાં તો, બન્ને એકજ માબાપથી ઉત્પન્ન થયા હોય છે, અને તેમની નજર આગળ નાનાથી મોટા થયેલા હોય છે, તો તેમની વચ્ચે મૈત્રી ઉત્પન્ન થવામાં ને તેને દૃઢ કરવામાં સદ્બુદ્ધિનો ઉપયોગ થવો જોઇએ. સાથે બંધાતા જનાવરને પણ એકમેકની સાથે સ્નેહભાવ બંધાય છે તો બુદ્ધિમાન મનુષ્યપ્રાણીઓમાં તે કેમ ન થાય ? વળી સલાહસંપથી બે ભાઇઓ રહેતા હોય ; તો, બહુતેક તેનો પીછો પણ કોઇ પકડતું નથી, એ શું જાણે જ છે.

ચૅરિક્રેટિસ:—ભલે ભાઇ સુખનું સ્થાન છે, એ તમારૂં કહેવું ખરૂં છે. ભાઈઓએ એકમેકના અપરાધને માટે પેટમાં ગાંઠ વાળી રાખવી, કે કોઇ ખાસ કારણુ સિવાય નજીવી બાબતથી છંછેડાઇ જઈ વેર બાંધવું એ મને પણુ પસંદ નથી; પરંતુ એક ભાઈ જો પોતાના કર્તવ્યને ભૂલી જઈ તેથી વિરૂદ્ધ દિશાએ વળે, તો પછી બીજો ભાઈ તેના પ્રત્યે પ્રેમથી વર્તે, એવું તો કદિ ન જ બને.

સૉ૦—તારો ભાઇ જેમ તારી સાથે વર્તે છે, તેમ સમસ્ત દુનિયા સાથે પણ ઉલટી રીતે વર્તે છે કે ? શું બધી દુનિયા તેને આમ દોષ દે છે ?

ચૅરિ૦—તેના પર મને તેથી જ ઇર્ષ્યા આવે છે! અહો! આખા જગતની સાથે તે મૈત્રી કરે ને સૌને ભલો લાગે; પણુ મારો ને તેનો મેળાપ થાય છે કે તરત તેનો મિજાજ જાય છે ને લડવા જ લાગે છે !

સૉ૦—હું પણુ એ જ કહું છું. કોઇને ઘોડો રાખવાની હોંશ હોય, પરંતુ તેને કેવી રીતે સંભાળવો તે તેને માહિત ન હોય, અને તેમ છતા તે ઘોડો રાખે તો તેથી શું તે સુખ પામશે ? તેવી જ રીતે ભાઈ સાથે કેમ વર્તવું એ ભાઈને માલમ ન હોય તો તેનાથી દુઃખ થયા સિવાય શી રીતે રહે ?

ચૅરિ૦—તે પોતાના શબ્દમાં કે કૃતિમાં મારા પ્રત્યે જેટલો પ્રેમ અને આદર દર્શાવે છે, તેટલો જ હું પણુ તેના પ્રત્યે દર્શાવું છું. છતાં ભાઇ સાથે કેમ વર્તવું તેની મને ખબર નથી, એવી કલ્પના પણુ તમે કેમ કરો છો ? જે મનુષ્ય મારા પ્રત્યે કૃતઘ્નતાથી વર્તે, તેની સાથે પણુ મારે સ્નેહ–માયાભર્યું વર્તન રાખવું, એમ જો તમે કહેતા હો તો તેવું તો મારાથી કદિ બનનાર નથી.

સૉ૦—તારા આવા બોલથી મને અતિ આશ્ચર્ય ઉપજે છે. સમજ કે, ઘેટાં સાચવનારો તારો એક કૂતરો છે, તે તારા નોકર ચાકરને

જોઇ લાડ-ગેલ કરતો પૂંછડી પટપટાવતો હોય, ને માત્ર તારા ઉપર ઘૂરકતો હોય, તો મને કહે કે, તું તેના પર ગુસ્સે થઈશ, કે તેને તારા પ્રત્યે માયા ઉત્પન્ન થાય તેમ કરવા પ્રયત્ન કરીશ ? સારો ભાઇ એ સુખની થાપણ છે; તેમજ પરોપકાર એટલે શું, અને તે કેમ કરાય, એ તું સમજે છે એમ કહે છે; પરંતુ ચૅરિફાનની સાથે સખ્ય કરી તેનો અનુભવ તું અમને કરી આપતો નથી !

ચૅરિ૦—તમે કહો છો તેવી મારામાં અક્કલ નહિ હોય !

સૉ૦—તેમાં કંઇ વિશેષ અક્કલની જરૂર નથી. તે તારૂં કલ્યાણ વાંચ્છે, અને તને યોગ્ય આદર દે, એવું તેનું મન વાળવા માટે જોઇતી અક્કલ તો તારામાં છે જ.

ચૅરિ૦—હું લોકપ્રિય થાઉં એવી કોઇ યુક્તિ હોય તો મને તે હમણાં જ કહો, કેમકે અત્યાર સુધી મને તે સમજાઈ નથી.

સૉ૦—હું પહેલાં તને પૂછું છું કે, તારો કોઇ મિત્ર, તેને ત્યાંના કોઈ કાર્ય પ્રસંગે તને નિમંત્રણ કરે, એવી તારી ઇચ્છા હોય તો પ્રથમ તું શું કરે ?

ચૅરિ૦—પ્રથમ ત્હેને મારે ત્યાં નોતરવો પડે.

સૉ૦—વારુ; તું મુસાફરીએ જવાનો હોવાથી તારા ઘરની સંભાળ બીજો કોઈ રાખે, એવી તારી ઇચ્છા હોય તો તારે પ્રથમ શું કરવું પડે ?

ચૅરિ૦—તે ગામ ગયો હોય તે વખતે તેના ઘરની સંભાળ મારે રાખવી જોઈએ.

સૉ૦—પરગામમાં કોઈ તારૂં સ્વાગત કરે એવી તને ઇચ્છા થાય, તો તું શું કરે ?

ચૅરિ૦—તે મારે ગામ આવે ત્યારે પ્રથમ તેનું આતિથ્ય હું કરૂં, અને ભવિષ્યે તે મારા કામમાં સહાયક થાય, તે સારૂ હું તેનો સહાયક થાઉં.

સૅા૦—તારા પોતાના શ્રેયની વાતો તને આટલે દરજ્જે માહિત છતાં તું તેનો ઉપયોગ નથી કરતો એ જ નવાઇ છે! તેમ કરવામાં તને શી શંકા રહે છે? તારા ભાઇ સાથે તું મમતાથી વર્તે, તેથી લોક તને હલકા મનનો ને ખુશામતીઓ કહે એવી શું તને દહેશત રહે છે? મિત્ર! મારા ઉપર જો તને શ્રદ્ધા હોય તો હું કહું છું કે એવી દહેશત રાખવી નકામી છે. એ મિથ્યા ભ્રમ માત્ર જ છે, એટલું જ નહિ, પણ આપણે આપણા મિત્રો પરની મમતાને લઇને તેમને થતા ખોટા ખ્યાલોથી અલગ રાખવા એ જ આપણને છાજે છે. તમારા બન્નેમાં સંપ કરવાની સૂચના તારા કરતાં જો ચૅરિફ઼ાનને કરવી મને વધારે દુરસ્ત લાગી હત, તો હું તેને જ પહેલો મળત, પણ તેના કરતાં તું જ મને વધારે યોગ્ય લાગ્યો, અને મને ચોક્કસ ભરોસો છે કે તું આ કામ તેના કરતાં વહેલું જ અમલમાં મૂકીશ.

ચૅરિ૦—આવું બોલવું તમને છાજતું નથી. આમાં તમારી ખસૂસ ભૂલ થાય છે. હું તેનાથી નાનો છતાં મને પહેલ કરવાનું તમે કેવી રીતે કહો છો? કોઇ પણ બાબતમાં જોશો તો બધા દેશોમાં કોઈપણ કામના આરંભનું માન મોટા ભાઇને માટે જ રાખેલું હોય છે, તે તમે કેમ વિસરી જાઓ છો?

સૅા૦—નાનાએ મોટાને માન આપવું, તે આવે ત્યારે ઉભા થવાનો વિવેક કરવો, તેને બેસવા સારૂ આસન આપવું, અને આપણે તેને બોલવાની પ્રથમ તક આપવી, એ ખરૂં કે નહિ? તો હું કહું છું તેમ તું કર, અને તારા વડિલ બન્ધુને પ્રસન્ન કરવાનો પ્રયત્ન આદર; ને પછી જો કે તે પોતાના બન્ને હાથ સ્નેહથી તારી તરફ લંબાવી તને આલિંગન કરે છે કે નહિ? તે તારી સાથે શિષ્યની પેઠે વર્તવા લલચાય છે કે નહિ? તેનો સ્વભાવ જેટલો માની છે તેટલો જ ઉદાર છેઃ વાસ્તે જ હું અનુમાન કરૂં છું તે સાચું પડશે.

કેમકે જેમ ગરીબ ભિખારી પાસેથી વાહવાહ કહેવરાવવા માટે ઔદાર્ય જેવો બીજો માર્ગ નથી, તેમ માની મનુષ્યને સન્માન અને સ્નેહથી અધિન થયા સિવાય બીજો માર્ગ નથી.

ચૅરિ૦—તમારા કહેવા પ્રમાણે હું વર્તુ ને તેના સ્વભાવમાં ફેર ન પડે તો ?

સૉ૦—તોપણ તને તેથી નુકશાન શું છે? તારા એ સદ્વર્તન વડે તારો સદ્ભાવ અને તેની ઉપરનો સ્નેહ; તેમજ તેનો ખરાબ સ્વભાવ અને ઉપકાર માટેની અપાત્રતા, લોકના સમજવામાં તો આવશે જ. પણ મને ખાત્રી છે કે તેમ થવાનો પ્રસંગ આવવાનો જ નથી. તું તેના પ્રત્યે નિખાલસ મનથી, ઉદાર વૃત્તિથી અને ભ્રાતૃભાવથી વર્તે છે, એમ તેને સમજાશે તો તે ગુણોમાં તને મહાત કરવાની જ ઇચ્છા તે કરશે. બેઉ ભાઇઓ વચ્ચેનો તમારો હાલનો સંબંધ બહુ જ ખેદજનક છે. ઈશ્વરે જે હાથ એક બીજાને સહાય કરવા સારૂ દીધા છે, તેનો ઉપયોગ એકમેકને મારવામાં થાય, અથવા દયાળુ ઈશ્વરે જે પગ એક બીજાની મદદમાં દોડવા વાસ્તે દીધા છે, તેનો ઉપયોગ એક બીજાની પ્રગતિ અટકાવવામાં થાય, તેના જેવું તમારામાં બન્યું છે! જે વસ્તુઓ આપણા હિતને વાસ્તે અપાયેલી છે તે વસ્તુઓ હિતને બદલે હાનિ કરવામાં વાપરવી, એ અજ્ઞાન અને દુર્દૈવ-મુલક નહિ તો બીજું શું? ઇશ્વર આપણને જે કાંઇ આપે છે તે આપણા પોતાના શ્રેય સારૂ જ આપે છે, અને તેમાં લેશ માત્ર શંકા જેવું નથી. તેમજ બે હાથ, બે પગ, બે આંખો વગેરે આપણને છે, તે કોઇ પણ ઇન્દ્રિયની જોડીના કરતાં પણ બન્ધુની જોડી એકમેકને વધારે ઉપયોગી છે. કેમકે અનેક વાંભ છેટેની બે વસ્તુને કેવળ બે હાથ વડે જ એકદમ લઈ શકાશે નહિ; એકલા પગથી પણ તે કામ થઇ શકશે નહિ, તેમજ ઘણે દૂર નજર પહોંચાડનારી બન્ને આંખોથી એક જ વસ્તુની આગળની તથા પાછળ-

ની બન્ને બાજુ એકદમ નિહાળી શકાશે નહિ; પરંતુ જે બે બન્ધુઓ ભ્રાતૃભાવથી હળીમળીને રહેતા હોય છે, તેમનામાં ગમે તેટલું અંતર હોય તોપણ તેઓ એકમેકને ઉપયોગી થયા સિવાય રહે નહિ.

જણાવવાની જરૂર નથી કે સૉક્રેટિસના આ ઉપદેશ પછી તુર્ત જ એ બે ભાઇઓનો સંબંધ બદલાઈ ગયો ને અત્યંત માયાથી અન્યોન્ય વર્તવા લાગ્યા.

સૉક્રેટિસની ધર્મવૃત્તિ.

તે વખતના ગ્રીક લોકોમાં ગાંડાઇ ભરેલી ઘણીક ધર્મસમજ ચાલતી હતી. તે બધી ઉપર જ સૉક્રેટિસને વિશ્વાસ નહોતો; પરંતુ તેમાંની કેટલીક માન્યતાઓ તે માનતો હતો, એમ જણાય છે. તેમનાં દેવસ્થાનોમાં ડેલ્ફાયનું અપાલોનું દેવસ્થાન અત્યંત પવિત્ર મનાતું. આ દેવ તેની પુજારણના અંગમાં આવે છે ને યાત્રાળુઓના સવાલના સાચા જવાબ આપે છે, એવી લોકોની સમજ હતી. એક વખત ચિરેફન નામે સૉક્રેટિસનો એક શિષ્ય ત્યાં ગયો, અને પુજારણના અંગમાં અપાલોદેવ આવ્યો હતો ત્યારે પૂછ્યું કે, "સૉક્રેટિસના જેવો ડાહ્યો મનુષ્ય બીજો કોઇ છે કે?" તેના જવાબમાં તેણે "કોઈ નથી" એમ કહ્યું, તેથી તેને અતિશય આનંદ થયો. તેણે અથેન્સ જઇ આ વાત સૉક્રેટિસને કહી. ત્યારે દેવનો શબ્દ સાચો માને તો પોતે તેવો ડાહ્યો નથી, એવી તેની પ્રમાણિક સમજ હતી, અને તેને સાચો ન માનવામાં પણ મોટી પંચાત હતી! આવી સૉક્રેટિસના મનની બહુ વિલક્ષણ સ્થિતિ થઇ પડી; અને તે આ જવાબનો ગુઢાર્થ શો હોવો જોઇએ તેની શોધમાં લાગ્યો.

પહેલાં તો, જે મહાન્ ડાહ્યા તરિકે પ્રસિદ્ધ હતા અને જેમને તે મહાન્ ડાહ્યા માનતો, તેવા કેટલાક મુત્સદીઓ પાસે ગયો. પરંતુ તેમની સાથે સંભાષણ કરતાં તેને જણાઇ આવ્યું કે તે કહેવાય છે

તેવા ખરેખરા ડાહ્યા નથી. પછી તે ત્યાંના કેટલાક સુપ્રસિદ્ધ કવિ તેમજ વક્તાઓ પાસે ગયો, અને તેમની કવિતાનો અર્થ તેમની જ પાસે સમજવાનો પ્રયત્ન કરી જોયો. તે પોતપોતાની કવિતાની સ્તુતિ કરતા ને બીજા કવિની નિંદા કરતા; પરંતુ તેમની પોતાની જ કવિતાના પૂછેલા અર્થ તે સમજાવી શકતા નહોતા. આ ઉપર સૉક્રેટિસે મનમાં એમ નક્કી કર્યું કે, અંગમાં દેવનો પવન ભરાયેલો મનુષ્ય જ્ઞાનની પુષ્કળ વાતો કહે છે, પણ તેનો અંશ સુદ્ધાં તેનામાં હોતો નથી, એટલું જ નહિ, પણ એ વખતે તે જે શબ્દો બોલે છે, તેનો પુરેપુરો અર્થ સુદ્ધાં તે સમજતો નથી હોતો, તેવું જ આ કવિઓનું છે. તેમની કવિતામાં દેખાઇ આવતું જ્ઞાન તેમણે ડહાપણથી મેળવેલું હોતું નથી, તે કેવળ ઇશ્વિરી પ્રેરણાથી કલમદ્વારા ઉતરે છે. છેવટે સૉક્રેટિસ કેટલાક કારીગરો પાસે ગયો. તેમની પાસેથી તેને ઘણી નવી બાબતોનું જ્ઞાન મળ્યું. પરંતુ જે બીજી કળાના જ્ઞાનનો અંશ પણ પોતે જાણતા ન હોય તે વિષે લાંબી લાંબી જીભ કરીને ગમે તે બોલતા જોઇને તે પણ મૂર્ખ છે, એમ તેણે ઠરાવ્યું. આ પ્રમાણે ડાહ્યા ગણાતા જે જે લોક પાસે સૉક્રેટિસ ગયો, તે તે લોક પોતાનામાં ડહાપણ હોય તેના કરતાં પોતાને અધિક ડાહ્યા સમજતા હતા; અને સૉક્રેટિસ પોતે ડાહ્યો છતાં પણ પોતાને કાંઈ ડહાપણ નથી એમ માનતો હતો; અને તેટલા જ માટે તે સૌના કરતાં ડાહ્યો હતો. સૉક્રેટિસે ડેલફાયની પુજારણીનું ભવિષ્ય આ જ અર્થમાં ખરું માનીને પોતાના મનનું સમાધાન કર્યું હતું. પરંતુ આથી તેના શત્રુઓમાં ઘણાનો ઉમેરો થયો હતો.

સૉક્રેટિસનું નાટક!

સૉક્રેટિસના શિષ્યોની સાથે જ તેની નિસ્પૃહતાને લીધે ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે તેના શત્રુની સંખ્યા પણ વધતી જતી હતી. અથેન્સમાં તેની ફજેતી કરાવવાના હેતુથી તેના દ્વેષીઓએ તેનામાં ન

હોય તેવો દોષારોપ કરીને ઍરિસ્ટોફેનિસ નામના એક નાટકકાર પાસે ક્લાઉડસ (મેઘમંડળ) નામે એક પ્રહસન લખાવ્યું. આ પ્રહસનનો નાયક સૉક્રેટિસને બનાવ્યો હતો, અને તે અથેન્સના યુવકોને બગાડનાર દુર્ગુણનું એક પુતળું છે, એવું ચિત્ર તેમાં આલેખ્યું હતું. આ નાટક રંગભૂમિ ઉપર ભજવાયું તે વખતે આખી નાટકશાળા પ્રેક્ષકોથી ચીકાર ભરાઇ ગઇ હતી. વિચારશક્તિહીન અડધણ બહુજનસમાજને હમેશાં આવી જ કાંઇક કરમણુકની જરૂર હોય છે! તેમને અનુકૂળ બોલનાર, તેમની પેઠે વર્તનાર, તેમનાં કૃત્યોને ઉત્તેજન આપનાર, તેમની મૂર્ખતાભરેલી સમજની તરફદારી કરનાર એકંદરે કોઈ પણ સારી યા નરસી બાબતમાં તેમનો પક્ષ લેનાર તેમનો આગેવાન–તેમનો દેવાધિદેવ એવું તેમને લાગે છે. અને તેથી ઉલટું અંતઃકરણથી એ સમાજનું હિત ઇચ્છી, તેમને અપ્રિય પણ સાચું કહી તેમની આંખો ઉઘાડે તેવા માણસને તે પોતાનો શત્રુ સમજે છે. આવે પ્રસંગે બહુજનસમાજના અજ્ઞાનનો લાભ લઇને તેમના દેવત્વને પાત્ર થયેલા લોકો, પોતાની પ્રભા ટકાવી રાખવા સારૂ ઍરિસ્ટોફેનિસના જેવા નાટકકાર પાસે સાચા સમાજહિતચિંતકનાં નિંદ્ય સ્વરૂપમાં નાટકો કરાવે છે, અને તેમાં મહાન્ ધન્યતા માને છે. આવી રીતે કરતાં તેમનો હેતુ સાધ્ય ન થાય તો તેનાથી નીચ ઉપાયો અજમાવીને પણ સાચા માણસની બને તે પ્રકારે ફજેતી કરાવવાની બનતી કોશીસો કરવાનું કરે છે. આ પ્રમાણે સર્વત્ર ને સર્વ જમાનામાં બનતું આવ્યું છે.

સૉક્રેટિસ કોઇક વખતે શોકપર્યવસાયી નાટક જોવા જતો; પરંતુ પોતાનો જ વેષ રંગભૂમિ ઉપર આવવાનો છે, એ સાંભળી સૉક્રેટિસ એ ખેલ જોવા સારૂ ખાસ પોતાના કેટલાક મિત્રોને સાથે લઈને ગયો હતો. અને અજાણ્યા માણસોના 'જેનો વેષ આવ્યો છે તે સૉક્રેટિસ કયો?' એવા પ્રશ્નો સાંભળી, તેમની જીજ્ઞાસા તૃપ્ત કરવા સારૂ

તેને સૌ જોઈ શકે તેવી એક જગાએ તે ખેલ પુરો થતાં સુધી ઉભો રહ્યો. ખેલ પુરો થયા પછી કેટલાકોએ સૉક્રેટિસને પુછ્યું કે, " તમારૂં આ ખરાબ ચિત્ર જોઇ તમને ક્રોધ ન થયો ?" તેમણે તેણે જવાબ આપ્યો કે, " મને ક્રોધ ન થયો, એટલું જ નહિ, પણ અહીં મળેલા હજારો દેશી ભાઇઓને મેં આજ આનંદની મીજબાની જ આપી, એથી મને બહુ જ સંતોષ થયો. " સૉક્રેટિસનો આ જવાબ સાંભળતાં, બીજાનો ઉત્કર્ષ સહી ન શકનારા એ લોકોએ આટલી ખટપટ કર્યા છતાં છેવટે સૂર્ય ઉપર થુંકનારાની પેઠે પોતાની જ ફજેતી થઇ, એમાં આશ્ચર્ય શું ?

સૉક્રેટિસ ન્યાયસભામાં.

સૉક્રેટિસે પોતાનું બધું આયુષ્ય પોતાના દેશી જનોને અર્પણ કરેલું હોવાથી, પોતાના સંસ્થાનમાં કોઇ અધિકારની જગા તેણે સ્વીકારી નહોતી, કે ઉદરનિર્વાહ માટે બીજો કાંઇ ઉદ્યમ પણ કર્યો નહોતો. તેના કુટુંબનું પાલનપોષણ, નાનપણમાં તેના શિક્ષણને ઉત્તેજન આપનાર, સધન ક્રીટો જ કરતો હતો અથેન્સના કાયદા પ્રમાણે સૉક્રેટિસને બે વખત ન્યાયસભામાં બેસવાના પ્રસંગ આવ્યા હતા. બેઉ પ્રસંગે તેની સદસદ્વિવેક બુદ્ધિમાં આવ્યો તે જ ફેંસલો તેણે સંસ્થાનના કાયદાને અનુસરીને આપેલો તેના પરિણામે–સત્યવક્તાના ગુણના પ્રતાપે–તેના શત્રુસમુદાયમાં વધારો જ થયેલો.

સૉક્રેટિસ ઉપર આરોપો.

તેના શત્રુમાંના બે કવિ અને એક વક્તાએ અથેન્સની ન્યાયસભામાં સૉક્રેટિસ ઉપર એક ફરિયાદ નોંધાવી. તેમાં સૉક્રેટિસ ઉપર ત્રણ આરોપો મૂકવામાં આવ્યા હતા. પહેલો આરોપ એવો હતો કે, તે સંસ્થાનના દેવોને માનતો નથી; નવા નવા દેવો માનવાનો ઉપદેશ કરે છે, એ બીજો આરોપ, અને તે અથેન્સના યુવકોને બહેકાવે છે, એ ત્રીજો આરોપ હતો. અને આ સર્વ

અપરાધોને માટે આરોપીને મૃત્યુની શિક્ષા થવી જોઇએ, એવી છેવટે માગણી કરવામાં આવી હતી. અત્યારે તેની ઉંમર ૭૦ વર્ષની હતી.

અથેન્સની ન્યાયસભામાં પાંચસો સભાસદો બેસતા. એ સભા

આરોપોની તપાસણી.

સમક્ષ પ્રથમ ફરીયાદી પૈકી મિલિટસ નામના કવિએ આર્જવયુક્ત ભાષામાં અને મધુર વાણીથી મીઠું મરચું ભભરાવીને તેની ઉપર મુકેલા આરોપોનું વર્ણન કરી બતાવ્યું. સૉક્રેટિસના મિત્રોએ આ ફરિયાદનો જવાબ એક ઉત્તમ વકીલ પાસે તૈયાર કરાવ્યો હતો. તે સૉક્રેટિસને બતાવતાં, તેણે તેની ભાષાની અને તેમાંના મુદ્દાઓની પ્રશંસા કરીને આભારપૂર્વક તે પાછો આપીને કહ્યું, "આજ સુધીનું મારૂં નિષ્કલંક ચારિત્ર અને મારૂં સદ્વર્તન એ જ મારો જવાબ છે. બીજો જવાબ આપીને હવે મારે જીવવું એવો ઇશ્વિરી સંકેત દેખાતો નથી. હવે મારા જીવવામાં કે મારૂં કે મારા દેશનું કંઈ જ હીત રહેલું નથી. વૃદ્ધાવસ્થાને લીધે ઝાંખી પડતી મારી દૃષ્ટિ જો છેક જ બંધ થઇ જાય ને કાન સાંભળતા બંધ પડે તો પછી એવી પરાધીન સ્થિતિમાં જીવીને પણ કરવાનું શું? મને અન્યાયથી શિક્ષા થશે, અને મારો ન્યાય કરનારાઓના કપાળમાં કાયમને માટે કલંક ચોંટશે. આમ થવાથી લોકો મારા વિશે વિશેષ સહાનુભૂતિ દર્શાવશે, અને મને પોતાની પ્રગતિ કરનારો શિક્ષક સમજીને તે મારી સ્તુતિ જ કરશે."

છેલ્લી તપાસણીને દિવસે ફરિયાદી પક્ષના સાક્ષી પુરાવા પુરા

સૉક્રેટિસનો છેવટનો જવાબ.

થયા પછી, ન્યાયાધીશની આજ્ઞાથી સૉક્રેટિસ બોલવા ઉભો થયો. તે વખતનું તેનું ભાષણ પ્લેટોએ અક્ષરશઃ લખી લીધું તે "ઍપોલૉજી ઑફ સૉક્રેટિસ" ના નામે પ્રસિદ્ધ છે; અને જગતમાંના ઉત્તમ ગ્રન્થોમાં તેની ગણના થાય છે. એ ભાષણ પુરૂં

થયા પછી પાંચસોમાંના ૨૮૧ સભાસદોએ સૉક્રેટિસને અપરાધી ઠરાવીને દેહાન્તદંડની શિક્ષા ફરમાવી. ગ્રીસનાં તે વખતના કાયદા પ્રમાણે થયેલી શિક્ષાને બદલે બીજી શિક્ષા માગવાનો હક્ક આરોપીને અપાયેલો હતો. તે પ્રમાણે ન્યાયાધીશે સૉક્રેટિસને તે સંબંધી સવાલ કર્યો, તેના જવાબમાં તેણે જે કહ્યું તેનો સાર બહુ ટુંકામાં આપીએ છીએ.

"મારા દેશી બન્ધુઓ! મને આજે જે શિક્ષા ફરમાવવામાં આવે છે તે માત્ર મારી સ્પષ્ટોક્તિને લીધે જ છે. મને જે સત્ય લાગ્યું તે મેં જણાવ્યું છે. નાની કે મોટી કોઈ પણ વાત મેં તમારાથી છાની મનમાં સંતાડી રાખી નથી; અને તેથી જ મારા શત્રુઓ ઉત્પન્ન થયા છે, ને આજનો આ પ્રસંગ મારી ઉપર આવ્યો છે. તમે પુછશો કે, તારી સ્પષ્ટોક્તિનું પરિણામ તને આ પહેલાં જ સમજાયેલું હોવું જોઇએ, તો તેં તારૂં ધોરણ બદલ્યું કેમ નહિ? આપનો આ પ્રશ્ન બરોબર છે. પણ સાહેબો, મનુષ્યે કોઈ પણ કાર્ય કરતાં તેના સારા નરસાપણાનો જ વિચાર કરવો જોઇએ. તે કરવાથી આપણને સુખ થશે કે દુઃખ; આપણે જીવીશું કે મરીશું, એવો સ્વાર્થનો વિચાર એક ક્ષણવાર પણ મનમાં લાવવો ન જોઇએ. જે કામ આપણે આપણી મેળે સ્વીકાર્યું હોય, તે કરતાં આપણે આપણી બેઆબરૂ સિવાય કશાથી–મૃત્યુથી પણ–બીવાનું કારણ નથી. તમને શિક્ષણ આપવાનું–તમારાં બાળબચ્ચાંઓને જ્ઞાનામૃત પાવાનું પવિત્ર કાર્ય ઇશ્વરે મને સોંપ્યું હતું,–તમને ઠીક લાગે તો મેં મારી મેળે જ તે માથે લીધું હતું એમ કહો–તે મેં ગયાં ત્રીસ વર્ષ–સત્ય સિવાય કશાની પણ પરવા કર્યા સિવાય–યથામતિ ને યથાશક્તિ કર્યું છે. આવું પવિત્ર કર્તવ્ય હું મૃત્યુ જેવી સામાન્ય બાબતથી ડરીને છોડી દઈશ, એમ તમને લાગે છે? એમ કદી નહિ જ બને! હું

શિક્ષણનું કામ આજથી છોડી દેવાનું કહું તો, કદાચ તમે મને જીવતો રહેવા દેવાનું કબૂલ કરશો. પરંતુ હું આપને ખાત્રીથી કહું છું કે તમે મુક્ત કરશો તે ઘડીથી જ હું મારા એ પવિત્ર કાર્યમાં લાગીશ. વારૂ, મરણ સિવાયની બીજી કઇ શિક્ષા મને પસંદ છે, એમ આપે પુછ્યું તેનો જવાબ મને યોગ્ય લાગે છે તે હું આપું છું. મને હાંજી હાંજી કરી રાજદરબારી ભાષામાં બોલતાં આવડતું નથી, માટે મારી પદ્ધતિમાં જ કહું છું. મેં મારૂં આખું આયુષ્ય મારા દેશબાંધવોને શિક્ષણ આપવામાં ગાળ્યું છે, એ જ જો મારો અપરાધ ગણાતો હોય તો અથેન્સ સંસ્થાન તરફથી મારૂં ને મારા કુટુંબનું પોષણ કરીને આ ન્યાયસભાના અધ્યક્ષસ્થાને કાયમ માટે મારી નિમણુક કરવી. મારા ગુન્હાને એ જ શિક્ષા યોગ્ય છે !"

સૉક્રેટિસનું આ ભાષણ સાંભળીને સર્વે સભાસદો બહુ ચીડાયા અને તેમણે તેને વિષ પાઇને ઠાર મારવાનો હુકમ ફરમાવ્યો. તુરંગ તરફ જતાં સૉક્રેટિસ ન્યાયસભા તરફ જોઇને બોલ્યો, "બન્ધુઓ ! મારી તમને છેવટની એક વિનંતીછે. મારા છોકરા સદ્‌ગુણના કરતાં દ્રવ્યને કે બીજા કશાને પણ માન આપે છે એવું તમને લાગે, કે તેમનામાં ન હોય તેવા ગુણનો મિથ્યા ડોળ તે કરતા જોવામાં આવે, તો તે માટે તેમને ક્ષમા ન કરતાં ગમે તે શિક્ષા કરજો. હું હવે મરવા જાઉં છું ને તમે સૌ જીવવા જાઓ ! પરંતુ જીવવું ને મરવું એમાં અધિક સુખદાયક કયું છે, તે તો એક પરમેશ્વર જ જાણે !"

આ પછી એક મહિને તેની શિક્ષાનો અમલ થયો. એ મહિનો તેણે તુરંગમાં કેવી રીતે કાઢયો તથા કેવી શાન્તતાથી વિષ પીઇ આત્મસમર્પણ કર્યું તે સૉક્રેટીસના સવિસ્તર સંવાદોથી સમજાશે. એ સંવાદોનું પુસ્તક જુદું છપાયેલું છે, માટે તે વાંચવા ખાસ ભલામણ છે.

સૉક્રેટિસની ઈશ્વરપ્રાર્થના.

પરમેશ્વર ! અમારૂં ખરેખરૂં કલ્યાણ શામાં ? ને અકલ્યાણ શામાં છે, તે અમે સમજતા નથી. તું સર્વજ્ઞ છે, તને તે સર્વ વિદિત છે; માટે જેમાં અમારૂં કલ્યાણ સમાયેલું હોય, તે અમે તારી પાસે ન માગીએ તોપણ તું અમને આપજે; અને જેમાં અમારૂં અકલ્યાણ હોય, તે અમે તારી પાસે માગીએ તોપણ અમને ન આપીશ.

ઝેનોફન.